

УДК 355.01

КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ДЕТЕРМІНАНТ ВІЙНИ В КОНТЕКСТІ СОЦІОЛОГІЧНОГО ЗНАННЯ

Требін Михайло Петрович – доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри соціології та політології, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

У статті проаналізовані соціологічні концепції детермінант війни, що існують в соціології війни: теологічна (війна як результат помилки, яку Бог допустив, не підпорядкувавши людину собі повністю і давши їй відносну свободу волі), натуралістична (війна як свого роду космічне явище, загальний закон природи), психологічна (причини війни лежать в психології людини, в її вродженій схильності до «виробництва» хаосу і зла), біологічна (війни пояснюються біологічними законами і потребами людського роду), політична (акцентує увагу на органічному взаємозв'язку війни і політики, розглядає війну як продовження державної політики насильницькими засобами), економічна (війна як результат зростання економічної конкуренції між країнами), культурологічна (бачить причини воєн у культурних відмінностях, приналежності тих чи інших народів до різних цивілізацій) тощо. Автор пропонує висновок, згідно з яким монофакторні теорії та моделі детермінант війни є недостатніми і потребують поєднання.

Ключові слова: війна, соціологія війни, причини війни, насильство, збройне насильство.

В статье проанализированы социологические концепции причин войны, существующие в социологии войны: теологическая (война как результат ошибки, которую Бог допустил, не подчинив человека себе полностью и дав ему относительную свободу воли), натуралистическая (война как своего рода космическое явление, общий закон природы), психологическая (причины войны лежат в психологии человека, в его врожденной склонности к «производству» хаоса и зла), биологическая (причина войны объясняется биологическими законами и потребностями человеческого рода), политическая (акцентирующая внимание на органичной взаимосвязи войны и политики, рассматривающая войну как продолжение государственной политики насильственными средствами), экономическая (война как результат возрастания экономической конкуренции между странами), культурологическая (видит причины войн в культурных отличиях, принадлежности тех или иных народов к разным цивилизациям) и др. Автор предлагает вывод, согласно которому монофакторные теории и модели детерминант войны являются недостаточными и требуют объединения.

Ключевые слова: война, социология войны, причины войны, насилие, вооруженное насилие.

The article analyzes the concept of the causes of war existing in the sociology of war: the theological (war – the result of mistakes, God has allowed not subdued the man himself fully and giving it the relative free will), naturalistic (war as a kind of cosmic phenomenon, a universal law of nature), psychological (the causes of war lie in human psychology, the innate tendency to «produce» chaos and evil), biological (the reason for the war is explained by biological laws and the needs of the human race), political (emphasis on the organic relationship between war and politics), war as an extension of the state politics by violent means), economic (the war – the result of increasing economic competition between countries), cultural (see the causes of war in cultural differences, affiliation of the peoples of different civilizations) and others.

Keywords: war, sociology of war, the causes of war, violence, armed violence.

Війна була, є і буде в досяжному майбутньому складовою розвитку нашої цивілізації. Вся історія людства деякими істориками та теоретиками представляється як історія війн і воєнних конфліктів. І сьогодні на нашій планеті відбуваються воєнні дії, ллється людська кров, руйнуються житлові та адміністративні будівлі, лікарні, школи, заводи... Війна руйнує життя і долі людей і народів, змушує їх залишати свої місця проживання, ставати вимушеними переселенцями, позбавляє їх звичних стандартів життя і звичного кола спілкування. Війна приносить горе і розруху, і події в Донбасі і в Сирії – тому яскраве підтвердження. Тому усвідомити причини виникнення війн життєво важливо для людства в ім'я свого самозбереження.

Спроби дати відповідь на питання про причини війни мають багатовікову історію. Починаючи з мислителів сивої давнини (Сунь-Цзи, У-Цзи, Геракліта, Аристотеля) і закінчуючи сучасними дослідниками (Р. Арон, С. Хантінгтон, Х. Гофмайстер, М. ван Кревельд, Е. Тоффлер та ін.), були зроблені спроби розкрити причини того, що люди не хочуть жити мирно, а намагаються вирішити виникаючі протиріччя воєнним шляхом [1; 2; 6; 7; 12; 14-19; 21; 25; 33]. Як результат – з'явилася велика кількість відповідей на одно і те ж питання: «У чому полягають причина війни?». Але типологія та критичне осмислення всіх цих концептуалізацій і досі не здійснене. Тому ми поставили собі за мету для даної статті проаналізувати існуючі концепції детермінант війни.

Ще у стародавні часи формулювалися перші припущення про причини воєн. У вченнях античних філософів вони отримали вже більш-менш раціонального виду. Виникли елементи майбутніх теологічного, натуралістичного, психологічного, біологічного, демографічного, політичного, географічного, соціального, економічного, культурологічного детермінізмів.

Проте в античному світі переважало релігійно-міфологічне тлумачення причин воєн. Характерним прикладом тому служить грецька міфологія, згідно з якою війна передує самому народженню існуючого світопорядку. Відповідно, більшість світоглядних концепцій того часу (як стихійно сформованих) так і теоретично оформлених, війну вважало злом – але злом необхідним, неминучим, з яким доводиться миритися. Подібні погляди ґрунтувалися на фаталістичному або волюнтаристському розумінні причин війни. Фаталістичні погляди, як правило, були пов'язані з розумінням причин війни як «волі богів». Тут можна навести в якості прикладу концепцію давньогрецького історика Геродота, який описує війну між грецьким царем Крезом і перським царем Кіром. Крез, який потерпів поразку, був схоплений, і на питання про те, хто з людей схилив його йти війною на Персію, відповів Кіру: «Винен в цьому бог еллінів, який спонукав мене воювати. Ніхто ні є таким безрозсудним, щоб віддав перевагу війни миру, бо під час миру діти ховають батьків, під час війни батьки – дітей. Але, мабуть, божествам дуже приємно, що так трапляється» [16, с. 11]. У Середньовіччі теологічна концепція домінувала: так один з батьків церкви Аврелій Августин визнавав війну необхідним злом, без якого не може бути блага християнському світу і справедливості: війна є продуктом Божественного приречення, від Бога і походить щира справедливість війни, що ведеться в ім'я віри, в ім'я християнства. Фома Аквінський також вважав, що війна буде справедливою, якщо вона породжена освяченими церквою «законними причинами», ведеться «законною владою», переслідує «законні цілі». Німецький військовий діяч Гельмут Карл Бернгард фон Мольтке-старший, полемізуючи з пацифістами, так висловлював своє світоглядне ставлення до війни: «Вічний мир є мрією, і притому не прекрасною: війна ж є встановленням божественного світопорядку» [11, с. 26]. У наш час теологічний підхід бачить, насамперед, причину війни в тому, що Бог зробив помилку, не підпорядкувавши собі людину повністю і надавши їй відносну свободу волі. Захоплені честолюбством і всілякими прагненнями, люди «повстають проти Бога», наслідком чого і є війна. Такі погляди, насамперед, характерні для таких теологів, як Р. Нібур і П. Тілліх. Так, Р. Нібур у книзі «Мораль людини і аморальне суспільство» (1936) писав, що людина йде в своїй кровожерливості значно далі звіра, і людське суспільство завжди буде нагадувати джунглі: воно перебуває у нескінченному стані війни.

Натуралістичний підхід розглядає війну як свого роду космічне явище, загальний закон природи, тому її причини нібито лежать у витоків буття Всесвіту, а сама війна грає роль генератора всякого руху. Вперше цю думку висунув Геракліт, за яким «війна – батько всього, мати всього», «все виникає і руйнується через війну», «безсмертні – смертні, смертні – безсмертні; смертю один одного вони живуть, життям один одного вони вмирають» [9, с. 45]. Певною мірою цей термін може розцінюватися в його тлумаченні як такий, що співпадає з поняттям «боротьба» взагалі. Близькість понять «боротьба» і «війна» у Геракліта не є випадковою: цим він підкреслював протилежність, непримиренність протилежностей, конфліктний характер їх вирішення. Г. Гегель слідом за ним також вважав, що війни «викликаються природою речей», і саме на це вказують «повторення історії», перед якими повинна замовкнути «порожня балаканина» людей. «Для абсолютного духу, - заявляв він, - немає поняття справедливості і несправедливості. Всесвітня історія права абсолютно. Тому виправдана і війна як її прояв» [3, с. 355].

Впливові позиції в традиції дослідження феномену причин війни займає психологічний підхід. Ще в давнину домінувало переконання (наприклад, Фукідід), що війна є наслідком поганої людської природи, тобто вродженої схильності до «вироблення» хаосу і зла. У ХХ столітті ця ідея була використана З. Фрейдом при створенні теорії психоаналізу: він доводив, що причини воєн лежать у людській психіці, де відбувається боротьба двох начал – Еросу і Танатосу, тобто сексуального потягу і прагнення до смерті. У більш пізньому викладі своєї теорії потягів Фрейд тлумачив агресію як вихід основоположного потягу до

смерті, і прийшов до переконання, що війну варто розуміти як спробу психологічного самозбереження народу, як вихід назовні деструктивного потяга до самознищення, перенесення цього потягу з власного «Я» (або зі свого народу) на інші народи. В наш час основними представниками даного підходу є Х. Болдуїн, А. Кестлер, С. Кобленц, У. Маккдаугалл, А. Міллер, Г. Тард, Л. Уорд, Д. Уотсон, Г. Екклз та ін. Причому серед прихильників цього підходу є дві групи, що істотно розрізняються. Одна дотримується фаталістично-песимістичної тези про невикореність причин воєн. Ось як це обґрунтував американський психолог А. Кестлер: «В силу «необробленості» і «ірраціональності» своєї природи людина є найжорстокішою з тварин, бо, опанувавши таємниці природи, вона використовує досягнення науки і техніки на шкоду людському роду» (цит. за [20, с. 11]). Поєднання інстинктивної агресивності людей з ракетно-ядерною зброєю масового знищення ставить сьогодні людство на грань катастрофи, запобігти якій, на думку Кестлера, практично неможливо. Інша група не вважає «войовничий інстинкт» невикоринним. Так, С. Кобленц у книзі «Від стріли до атомної бомби. Психологічна історія війни» стверджує, що війна є протиприродним станом людини, але людина «виховалася у війнах», і війна стала продуктом її «психологічних імпульсів». Хоча коріння, причини війни, вважає Кобленц, і лежать у психології людини, вони піддаються усуненню; але для цього людину необхідно перевиховати. Говорячи словами психосоціолога Х'юберта Боннера, «людей штовхає до ненависті і до застосування зброї проти інших націй запас ворожості, який накопичується в людині у ранньому дитинстві» [26, р. 372]. Також досить міцні позиції у психологічному обґрунтуванні воєн утримують біхевіористи (Ф. Олпорт, Е. Торндайк, Д. Уотсон та ін.), які стверджують, що причини всіх соціальних явищ слід шукати зовсім не «всередині» людини, а у впливі середовища.

Біологічний підхід пов'язує причини воєн не з індивідуальною психологією людини, а насамперед з біологічними законами і потребами людського роду. Чільне місце серед біологічних теорій займає так звана етологічна теорія. Завдяки роботам Лоренца (а також Р. Ардрі, Дж. Скотта, Д. Морріса та ін.) положення етології були перенесені в соціально-гуманітарне знання, що призвело до утворення особливої школи у дослідженні причин війн. Прихильники цієї школи вважають, що ключ до розуміння феномену соціального насильства лежить у вивченні поведінки тварин, яка роз'яснює і агресивні вчинки людей. Так, голландський етолог Дж. Уїнд підкреслює: ... дія певних генів обумовлює поведінку, що характеризується як агресивна і тому має однакові коріння як у людини, так і в інших представників тваринного світу» [23, с. 74]. В. Денисов з цього приводу пише: «Ґрунтуючись, зокрема, на так званому фізіологічному принципі «пускового механізму» і переносячи його дію у сферу соціального насильства, – вони висунули ідею про вроджену інстинктивну агресивність людської природи» [5, с. 78]. У 40 роки ХХ ст. увагу деяких учених особливо привернули успіхи генетики, і відповідна концепція «біологічного детермінізму» стверджувала, що потреба у війні самою природою запрограмована в людських генах, а тому покінчити з війною можна лише шляхом особливого впливу на спадковий матеріал, оскільки закладені в генах імпульси до насильства і війни передаються з покоління в покоління.

Сьогодні достатньо впливовим у дослідженні причин виникнення війн є демографічний підхід, близький до біологічного. У цьому підході слід виокремити два напрями: мальтузіанство (неомальтузіанство) і «теорію переважання молоді». Англійський економіст Т. Мальтус ще у ХІХ ст. висловив думку про закономірне відставання зростання засобів до існування від зростання народонаселення, що нібито робить хвороби, голод і війни фактором, що усуває цю невідповідність. Після Другої світової війни неомальтузіанство стало досить популярним. Справа у тому, що в країнах Азії, Африки та Латинської Америки стався так званий «демографічний вибух»: якщо на початку ХХ ст. абсолютний щорічний приріст населення Землі становив 10-15 млн., а у середині століття – 40-50 млн., то в наші дні він досягає 80 млн. осіб. В окремих регіонах Землі процвітає бідність, злочинність, хвороби, неграмотність, тому представники неомальтузіанців вважають війну необхідним, а іноді неминучим засобом обмеження чисельності людей на Землі. «Війна, - зазначав Поль Ребу, - біологічне явище, а жорстокість війн пропорційна надлишковому населенню. ... Зростання населення робить необхідним застосування атомної бомби. Атомна бомба - необхідний засіб руйнування, пропорційний зайвій кількості людей» [32, р. 253-255].

«Теорія переважання молоді» істотно відрізняється від теорії мальтузіанства. Її адепти вважають, що поєднання великої кількості молодих людей в окремих регіонах планети (мова йде, насамперед, про країни, що розвиваються) за умов безробіття веде до збільшення ризику війни. Тоді як мальтузіанська теорія фокусується на протиріччі між зростаючим населенням і наявністю природних ресурсів, «теорія переважання молоді» фокусується на невідповідності між кількістю бідних молодих чоловіків, які не

успадковують майна, і кількістю доступних робочих позицій в існуючій соціальній системі поділу праці. Великий внесок у розвиток даної теорії внесли американський соціолог Джек Голдстоун і німецький соціолог Гуннар Хайнсон. Згідно з Хайнсоном, який першим запропонував теорію переважання молоді в її найзагальнішій формі, перекіс трапляється, коли від 30 до 40 відсотків чоловічого населення країни належить до «вибухонебезпечної» вікової групи - від 15 до 29 років. Зазвичай цьому явищу передують вибухи народжуваності, коли на одну жінку припадає по 4-8 дітей. У разі, коли на одну жінку припадає 2,1 дитини, син займає місце батька, а дочка - матері. Загальний коефіцієнт фертильності в 2,1 призводить до заміщення попереднього покоління, тоді як більш низький коефіцієнт веде до вимирання населення. У разі, коли в родині народжується 4-8 дітей, батько повинен забезпечити своїм синам не одну, а дві-чотири соціальні позиції. З огляду на те, що кількість позицій в суспільстві не може збільшуватися з тією ж швидкістю, що і кількість їжі, підручників і вакцин, безліч «розлючених молодих людей» виявляється в ситуації, коли їхній юнацький гнів виливається у насильство. Їх занадто багато у демографічному відношенні, вони не мають роботи (або застрягли на нешанованій, низькооплачуваній посаді), часто не мають можливості вести сексуальне життя доти, поки їхні заробітки не дозволять їм завести сім'ю. Релігія та ідеологія у цьому випадку є вторинними факторами і використовуються лише щоб легітимізувати насильство, але самі по собі вони не можуть служити джерелом насильства, якщо у суспільстві не існує переважання молоді.

Політичний підхід у дослідженні причин війни має багатовікову історію. Свого часу ще Г. Гегель підійшов до розуміння війни як знаряддя політики: «Військами користувалися для досягнення особливих цілей політики» [4, с. 291]. Інший німецький мислитель Карл фон Клаузевіц визначив політичну природу війни, з'ясував органічний взаємозв'язок збройної боротьби і політики. У передмові до найвідомішої своєї книги «Про війну» він писав: «Війна є ні що інше, як продовження державної політики іншими засобами» [6, т. 1, с. 11] і акцентував увагу саме на насильницьких засобах. «Війна, - зазначав К. Клаузевіц, - це акт насильства, який має на меті змусити противника виконати нашу волю» [6, т. 1, с. 23]. У одному з параграфів він наводить й інше визначення: «Війна є акт людських відносин... відноситься до сфери суспільного життя. Війна є зіткненням великих інтересів, яке розв'язується кровопролиттям, і тільки цим вона відрізняється від інших суспільних конфліктів» [6, т. 1, с. 163].

Наприкінці XIX ст. в розвиток політичного підходу зародилася геополітична концепція походження воєн. До батьків-засновників геополітики можна віднести таких авторів, як Р. Челлен (Швеція), Х. Маккіндер, Дж. Фейргрів (Велика Британія), А.Т. Мехен, І. Боумен і Н. Спайкмен (США). Фрідріх Ратцель у своїй книзі «Про закони просторового зростання держав» (1901) вивів сім законів експансії (або «просторового зростання») держав. Дане зростання обумовлене тим, що «зростаючий народ потребує нових земель для збільшення своєї чисельності», а «вище покликання народу в тому, щоб поліпшити своє географічне положення». Закони ці такі: 1) простір держав зростає разом із зростанням культури; 2) просторове зростання держави супроводжується іншими симптомами розвитку (розвитком ідей, торгівлі, виробництва, місіонерством, підвищеною активністю в різних сферах); 3) зростання держави здійснюється через приєднання та поглинання менших держав; 4) кордон є периферійним органом держави і як такий є свідченням її зростання, сили або слабкості, а також змін в її організмі; 5) у своєму зростанні держава прагне увібрати у себе найбільш цінні елементи фізичного оточення: берегові лінії, басейни річок, рівнини, райони, багаті ресурсами; 6) вихідний імпульс до просторового росту приходить до держав ззовні - завдяки перепадам рівнів цивілізації сусідніх територій; 7) загальна тенденція до злиття і поглинання слабших націй, що розгалужується у ході свого розвитку, переходить від держави до держави, і в міру переходу набирає силу, тобто безперервно підштовхує до все більшого збільшення територій [16, с. 21-22]. Ці закони були покликані строго обґрунтувати неминучість територіальних завоювань за допомогою воєнних дій.

Соціальний детермінізм виникнення війн має дещо більш тривалу історію, ніж геополітика. П'єр-Жозеф Прудон у своїй книзі «Війна і мир» стверджував, що воєн і революцій не було б, якби потреби громадян були б задоволені. Війна «виникає внаслідок нестачі засобів до життя, порушення економічної рівноваги» [12, т.1, с. 82]. Дещо інакше думав Г. Спенсер, за яким війна є природною функцією соціального організму, необхідною для його нормального розвитку: «Подібно до того, як в індивідуальному організмі нервово-м'язовий апарат, що виконує боротьбу з оточуючими організмами, зароджується в цій боротьбі і розвивається нею ж, так і урядово-військова організація суспільства породжується війнами між суспільствами і розвивається ними ж. Або, кажучи більш строго, цим шляхом розвивається та частина урядової організації суспільства, яка обумовлює успішність суспільного

співробітництва у боротьбі з іншими суспільствами» [13, с. 327]. Наприкінці 1960-х - початку 1970-х років велику популярність у світі набула теорія канадського соціолога М. Маклюєна, викладена в його книзі «Війна і мир у світовому глобальному селищі» (1968). Автор побудував свою концепцію на абсолютизації ролі засобів комунікації у громадському розвитку. Він стверджував, що цивілізація - це мати війни, а засоби комунікації (спочатку усні, потім письмові, друковані, електричні й електронні) визначили відповідні епохи і цивілізації, і війна розглядається ним як ще один засіб міжплемінних, а потім і міжнародних «контактів». Вона є природним станом, в якому людина, плем'я, народ знаходять засоби утвердження своєї самобутності. Досить цікаве бачення проблем запропонували представники структурно-функціонального аналізу: Т. Парсонс і Р. Мертон зображують суспільство як єдину систему взаємодіючих елементів, серед яких є «функціональні», що сприяють його нормальної діяльності, і шкідливі, «дисфункціональні», які руйнують соціальну структуру. Тому війна зображується як необхідна функція існування соціальних структур.

Теза, що причини воєн лежать не в зовнішніх зіткненнях, не поза суспільствами, а всередині них, сформульовані у «Доповіді з залізної гори», підготовленої у 1967 р. у Нью-Йорку спеціальною науково-дослідницькою групою. Значну роль у соціологічних вченнях про війну грають теорії, які вбачають джерела воєн у «природній» напруженості відносин між державами і в природі самої держави як соціального інституту. Надзвичайно важливе місце тут займає «теорія конфлікту». Як приклад можна навести книгу К. Боулдінга «Конфлікт і оборона», де автор стверджує, що конфлікт знаходиться в самій природі людських відносин і навіть є необхідним людині, а для його заміни або «розрядки» людина нібито створює ігри, спортивні змагання тощо. Коріння суспільних конфліктів лежать у боротьбі людей за матеріальні блага, тому і виникають війни.

Економічний підхід розглядає війну як зростання економічної конкуренції між країнами. Війни починаються як спроба захопити ринки і природні ресурси і - як наслідок - багатство. Ще Аристотель говорив переважно про економічні причини війни: «Військове мистецтво можна розглядати до певної міри як природний засіб для придбання власності, адже мистецтво полювання є частиною військового мистецтва: полювати потрібно як на диких тварин, так і на тих людей, які, будучи від природи призначеними до підпорядкування, не бажають підкорятися; така війна за природою своєю є справедливою. Отже, один з видів мистецтва придбання (війна. - *М.Т.*) є за природою своєю частиною науки про домогосподарство» [1, с. 389]. Зауважимо, що термін «домогосподарство» Аристотель застосовує до питань конкретної економіки. Н. Макіавеллі підкреслював, що війна потрібна для того, «щоб збагатитися самому та зробити ворога біднішими» [8, с. 218].

Як близьку до економічного підходу можна розглядати марксистську концепцію походження війн, відповідно з якою, війна є методом, за допомогою якого панівні класи захищають свої інтереси. Війни - частина природного розвитку вільного ринку і вони зникнуть тільки тоді, коли відбудеться світова революція. Можновладці, підкреслював Енгельс, «знають тільки один засіб порятунку - війну» [22, с. 326]. Вони вдаються до її допомоги, щоб «відтягнути» (або «відстрочити») революцію, щоб відвернути сили від революційного руху і перешкодити розвитку демократичних процесів. Творці комуністичного вчення критикували точку зору на війну як «абсолютне зло», вони визнавали необхідним конкретноісторично підходити до оцінки війни і закликали розрізняти її політичне значення у залежності від соціальної обстановки і цілей, які при цьому переслідуються, а також бачили основну причину воєн у пороках соціального та політичного ладу суспільства, в якому вони жили.

Культурологічний підхід бачить причину воєн в культурних відмінностях, приналежності тих чи інших народів до різних цивілізацій. Найяскравішим прикладом цього підходу є концепція зіткнення цивілізацій С. Хантінгтона, який стверджує: «Найважливіші кордони, що розділяють людство, і переважні джерела конфліктів будуть визначатися культурою... Нація-держава залишиться головною дійовою особою у міжнародних справах, але найбільш значущі конфлікти будуть розгортатися між націями і групами, що належать до різних цивілізацій. Зіткнення цивілізацій стане домінуючим чинником світової політики. Лінії розлому між цивілізаціями - це і є лінії майбутніх фронтів» [18, с. 33]. У книзі «Зіткнення цивілізацій» С. Хантінгтон дає розгорнуту характеристику особливостей воєн по лініях розлому. З точки зору Хантінгтона, в конфлікти по лінії розлому в межах однієї країни можуть бути залучені групи, які розташовані в географічно віддалених районах; у цьому випадку угруповання, яке не контролює уряд, зазвичай бореться за незалежність. У конфлікти по лінії розлому в межах однієї країни можуть також бути втягнуті і групи, які географічно «перемішані». У цьому випадку постійна напруженість відносин час від часу вибухає насильством, як це відбувається з індусами і мусульманами в Кашмірі і з мусульманами і

китайцями - в Малайзії. Можлива і повномасштабна війна (особливо коли виникають нові держави і встановлюються їх кордони) - і тоді народи розділяють насильно, вдаючись до крайньої жорстокості. Хантінгтон вважає, що іноді конфлікти по лініях розломів являють собою боротьбу за контроль над народом, однак набагато частіше боротьба йде все ж за володіння територією. Метою щонайменше одного з учасників конфлікту є завоювання території та звільнення її від іншого народу шляхом вигнання або фізичного знищення, або і того й іншого разом, що являє собою «етнічну чистку». Територія, що є об'єктом спору часто розглядається однією або обома сторонами як край важливий символ їхньої історії та ідентичності, як священна земля, на яку вони мають непорушне право: Косово, Нагірний Карабах, Західний берег річки Йордан, Кашмір тощо. Хантінгтон підкреслює, що, «як правило, війнам по лініях розломів притаманні деякі, але не всі риси національно-релігійних воєн. Вони є тривалими конфліктами. Коли такі війни відбуваються всередині держав, то тривають вони в середньому в шість разів довше, ніж війни між державами» [19, с. 408-409]. Війни по лініях розломів, з точки зору Хантінгтона, є війнами змінного характеру: вони можуть вибухнути акціями масового насильства і потім згаснути до уповільнених бойових дій або вилитися в похмуру ворожість тільки для того, щоб активізуватися знову. Оскільки війни по лініях розломів, подібно до інших міжгромадських воєн, мають тривалий характер, їх наслідком зазвичай є велика кількість загиблих і біженців. Так, за оцінкою Т. Гарра і Б. Хаффа [31, р. 160-165], у війнах по лініях розломів на початку 1990-х років загинуло, наприклад: 50 000 осіб на Філіппінах, 50 - 100 тис. осіб на Шрі-Ланці, 20 000 людей в Кашмірі, від 0,5 до 1,5 млн. людей в Судані, 100 000 осіб у Таджикистані, 50 000 - у Хорватії, від 50 до 200 тис. - у Боснії, 30 - 50 тис. у Чечні, 100 000 - в Тибеті, 200 000 - у Східному Тиморі. Чисельність біженців у результаті всіх цих конфліктів є набагато більшою: за різними оцінками, вимушеними переселенцями через події, наприклад, на Донбасі стало 2,5 млн. людей. Разом з тим, Хантінгтон зазначає, що «тоді як війни уздовж ліній розломів схожі з іншими національно-релігійними війнами за тривалим характером, високим рівнем насильства та ідеологічної подвійності, відрізняються вони у двох аспектах. По-перше, в громадянських війнах можуть брати участь етнічні, релігійні, расові чи мовні групи ... Війни уздовж ліній розломів майже завжди відбуваються між людьми, що належать до різних цивілізацій ... По-друге, інші міжгромадські війни мають локальний характер, і, отже, ймовірність їх розростання і залучення до конфлікту додаткових учасників відносно мала. У війнах же, що відбуваються уздовж ліній розломів, навпаки, за визначенням беруть участь групи, які являють собою частину більших культурних сутностей» [19, с. 410-411]. Це, нагадаємо, було написано задовго до подій на Донбасі.

Нарешті, плюралістичний підхід відстоює думку про множинність причин війни. «Конфлікти в сучасному світі, - писав американський дослідник Бейкер Браунелл, - не мають єдиного «насіння» або «джерела». Вони мають безліч причин, тому вони не можуть бути вирішені якоюсь однією формулою або системою добровільного контролю. За цими конфліктами завжди стоять групи з особливими інтересами та інститутами того чи іншого роду, кожна зі своєю «публікою», і кожна - зі своїми вимогами абсолютної влади над сферою свого інтересу» [30, р. 117]. Цю ж думку поділяє американський політолог Куїнсі Райт: «Війни виникають у результаті безлічі комбінацій змін у різних відносинах - технологічних, фізичних, соціологічних та інтелектуальних. Немає єдиної причини війни. Світ балансує між багатьма силами. Зміни в деяких особливих силах (тенденціях, рухах чи політичних цілях) можуть в одному випадку вести до війни, але в інших умовах подібні ж зміни можуть вести до миру» [34, vol. 2, р. 1284]. Найвідоміші представники плюралістичного напрямку - швейцарець Р. Біглер, німець В. Таймер, англієць М. Гінзберг, американець Р. Кларк та ін. Так, Р. Біглер пише: «Неймовірно велика кількість факторів сприяє початку війни: демографічні відносини, психологічні та ідеологічні рушійні сили, культурні події, причому ці комплексні окремі фактори можуть комбінуватися у нескінченних варіантах. Якщо були відомі тисячі з них, то залишаються не відкритими мільйони інших комбінацій» [24, s. 79].

Достатньо близькою до плюралістичного підходу є полемологія - наука про війну (від грецьких слів *πόλεμος* - війна і *λόγος* - слово, вчення), що сформувалася у Франції наприкінці 40-х років ХХ ст., а в 1966 р. отримало статус офіційної концепції. Творцем цієї теорії є професор Гастон Бутуль, який очолював Французький інститут полемології і був віце-президентом Міжнародного інституту соціології (інститути полемології були також створені в Іспанії, Італії та Нідерландах). Згідно з ним, «війна, яка у ХVІІІ ст. була грою королів, нині перетворилася на катастрофу, а завтра стане катаклізмом. Без швидкого створення полемології всі інші науки ризикують бути зайвими» [28, р. 28-29]. Його послідовник генерал Р. Каррер писав, що «полемологія розглядає війну як зло, але більшою мірою як хворобу, знання джерел і вірусів якої дозволить встановити точний діагноз і провести відповідну терапію» [16, с. 40-41]. Бутуль

визнає і економічні, і політичні, і соціальні (й інші) причини війни, але основну причину війни він бачить в індивідуальній агресивності людини, яка живе у складних соціальних умовах, що підпорядковані особливим зв'язкам, наявність яких забезпечує реалізацію агресивних інстинктів. Соціальним чинником, що прискорює «вихід» агресивних інстинктів, у Бутуля є перенаселеність країн. Джерелом перенаселеності є наявність великої кількості «неспокійної і схильної до авантур молоді», під тиском якої «покоління батьків» організовує масові еміграції «синів» (або війни). Це, каже Бутуль, є дві класичні форми зниження чисельності молодого населення, бо «нарешті, війна - це теж організована і озброєна еміграція на територію ворога або «на небо» [29, р. 36]. Сам же процес виникнення війни він малює таким чином: «Як тільки колективна агресивність [пов'язана з тиском чисельності молодого покоління. - *М.Т.*] досягає певної інтенсивності, вона штовхає нас на пошук ворога і сварки. Але лише ворог знайдений, колективна агресивність, що з початку свого зародження виступала у вигляді неусвідомленого психосоматичного імпульсу, стає явищем логічним. Відтепер вона висуває певну мету - противника, що підлягає розгрому або знищенню, а також виправдовувальну раціоналістичну аргументацію» [27, р. 36].

Поряд з описаними підходами до розуміння походження війн існує ще низка інших концепцій, що роблять акцент на інших моментах у розвитку соціуму і виокремлюють, відповідно, його інші «больові точки». Нам же важливо усвідомити те, про що свого часу писали Б. Рассел і А. Ейнштейн у своєму «Маніфесті»: «Ми повинні навчитися мислити по-новому, ми повинні навчитися запитувати себе не про те, які кроки треба зробити для досягнення воєнної перемоги того табору, до якого ми належимо, бо таких кроків більше не існує; ми повинні поставити собі інше питання: які кроки можна зробити для попередження збройної боротьби, результат якої буде катастрофічним для всіх її учасників» (цит. за: [10, с. 27]).

Література:

1. Аристотель. Политика // Сочинения. В 4 т. Т.4 / Аристотель; Пер. с древнегреч.; Общ. ред. А.И. Доватура. – М.: Мысль, 1983. – С. 376-644.
2. Арон Р. Мир и война между народами / Р. Арон; Пер. с фр. Под общ. ред. канд. полит. наук Даниленко В.И. – М.: NOTA BENE, 2000. – 880 с.
3. Гегель. Сочинения. Т. 7: Философия права/ Гегель; пер. Б. Столпнера. Ин-т философии Коммунист. Акад. – М.; Л.: Госсозэкгиз, 1934. – XV, 380 с.
4. Гегель. Сочинения. Т. 8: Философия истории / Гегель; Коммунистическая Академия при ЦИК СССР, Ин-т философии; пер. А.М.Водена; под ред. и с предисл. Ф.А. Горохова. - М.; Л.: Госсозэкгиз, 1935. - LXX, 470 с.
5. Денисов В.В. Социология насилия (Критика современных буржуазных концепций) / В.В. Денисов. – М.: Политиздат, 1975. – 218 с.
6. Клаузевиц К. О войне. В 2 т. / К. Клаузевиц. — М.: ООО «Издательство АСТ»; СПб.: Terra Fantastica, 2002. – Т.1. - 558 с.; Т.2. – 574 с.
7. Кревельд М. ван. Трансформация войн / М. ван Кревельд; пер. с англ. – М.: Альпина Бизнес Букс, 2005. – 344 с.
8. Макиавелли Н. История Флоренции./ Н. Макиавелли; пер. Н.Я. Рыковой; Общ. ред., послесловие и коммент. В.И. Рутенбурга. – Л.: «Наука», Ленингр. отд., 1973. – 437с.
9. Материалисты Древней Греции. Собрание текстов Гераклита, Демокрита и Эпикура / Общая редакция и вступительная статья М. А. Дынника; Академия наук СССР. Институт философии. – М.: Госполитизат, 1955. – 240 с.
10. Мир и разоружение. Проблемы идеологической борьбы: сборник статей / Сост. П.П. Пилдегович; АН Латвийской ССР, Ин-т философии и права. – Рига: Зинатне, 1988. – 200 с.
11. Мольтке Г.-К.-Б. Военные поучения. Оперативная подготовка к сражению / Гельмут-Карл-Бернгард Мольтке; пер. с нем. – М.: Гос. воен. изд-во, 1938. – 311 с.
12. Прудон П.Ж. Война и мир. Исследование о принципе и содержании международного права: В 2 т. / П.Ж. Прудон. – М.: Изд. А. Черенина и К^о, 1864. – Т.1. – 298 с., Т.2. – 304 с.
13. Спенсер Г. Основания социологии / Г. Спенсер; пер. с англ. – СПб.: Изд. И.И. Билибина. Тип. В. Демакова, 1876. – Т. 1. – 496 с.
14. Сунь-Цзы. Трактаты о военном искусстве / Сунь-Цзы, У-цзы; пер. с кит., предисл. и коммент. Н.И. Конрада. – М.: ООО «Издательство АСТ»; СПб.: Terra Fantastica, 2002. – 558 с.
15. Тоффлер Э. Война и антивоина: Что такое война и как с ней бороться. Как выжить на рассвете XXI века / Элвин Тоффлер, Хейди Тоффлер. – М: АСТ: Гранзиткнига, 2005. – 412 с.
16. Трешин М. Войны XXI века / Михаил Трешин. – М.: АСТ; Минск: Харвест, 2005. – 608 с.

17. Требін М.П. Соціологія війни: український контекст / М. П. Требін // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи». – 2015. – Випуск № 1148. – С. 30-35.
18. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций? / С. Хантингтон // Полис. – 1994. - №1. – С.33-48.
19. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / С. Хантингтон; пер. с англ. Т. Велимеева, Ю. Новикова. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2003. – 603 с.
20. Холличер В. Человек и агрессия. З. Фрейд и К. Лоренц в свете марксизма / В. Холличер; пер. с нем. Г.С. Черновой. – М.: Прогресс, 1975. – 132 с.
21. Хофмайстер Х. Воля к войне, или Бессилие политики. Философско-политический трактат: Пер. с нем. и послесл. О.А. Коваль / Х. Хофмайстер. – СПб: ИЦ «Гуманитарная Академия», 2006. – 288 с.
22. Энгельс Ф. Политическое положение в Европе / Ф. Энгельс // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. – 2-е изд. – Т. 21. – С. 320-327.
23. Aggression. Naturwissenschaftliche und kulturwissenschaftliche Perspektiven der Aggressionsforschung / Reinhard Hilke, Wilhelm Kempf (Hrsg.). – Bern: Huber, 1982. – 593 s.
24. Bigler R. Der einsame Soldat. Eine soziologische Deutung der militärischen Organisation / R. Bigler. – Frauenfeld: Huber, 1963. – 266 s.
25. Blainey G. The causes of war / Geoffrey Blainey. – N. Y.: Free Press, 1973. – X, 278 p.
26. Bonner H. Social Psychology: An interdisciplinary approach / H. Bonner. – N.Y.: American Book Co, 1953. – 439 p.
27. Bouthoul G. La Guerre / Gaston Bouthoul. – Paris: PUF, 1953. – 125 p.
28. Bouthoul G. Le Phenomene-guerre. Methodes de la Polemologie. Morphologie des guerres. Leurs infrastructures (technique, demographique, economique) / Gaston Bouthoul. – P.: Payot, 1962. – 283 p.
29. Bouthoul G. L'infanticide différé / Gaston Bouthoul. - Paris: Hachette, 1970. – 253 p.
30. Brownell B. Human Community: Its Philosophy and Practice for a Time of Crisis / B. Brownell. – New York: Harper and Brothers, 1950. – vi, 305 p.
31. Gurr T.R. Ethnic conflict in world politics / Ted Robert Gurr, Barbara Harff. – Boulder, CO: Westview Press, 1994. – XVII, 206 p.
32. Reboux P. Trop d'enfants? / Paul Reboux. – P.: Denoël, 1951. – 310 p.
33. Sukanami H. On the causes of war / Hidemi Sukanami. – Oxford : Clarendon Press ; N. Y.: Oxford University Press, 1996. – vii, 235 p.
34. Wright Q. A Study of War. 2 vols / Q. Wright. – Chicago: University of Chicago Press, 1942.